

Žiga Zois baron Edelstein se je rodil 23. novembra 1747 v Trstu. Bil je prvorojenec Michelangela Zoisa, doma iz okolice Bergama, ki je v Trstu in Ljubljani obogatel kot trgovec z železarskimi izdelki in nazadnje dosegel naziv barona, in njegove druge žene Ivane, rojene Kappus pl. Pichelstein, ki je izvirala iz fužinarske družine. Michelangelo je želel sinovom zagotoviti najboljšo možno izobrazbo, primerno plemiškemu stanu. Žiga se je zato v letih 1761–1765 šolal v škofovskem kolegiju v Reggiu Emilii, kjer se je ob humanističnih predmetih izuril tudi v plesu, mečevanju in gledališki igri. Po vrnitvi v Ljubljano se je pripravljaj na prevzem očetovih podjetij in posestev, zato je pri jezuitih Gruberju in Maffeiu študiral še naravoslovne in tehnične vede. V mladosti je posvojil ideje zmernega razsvetljenstva, v Amsterdamu je stopil v prostozidarsko ložo, morda se je približal deizmu.

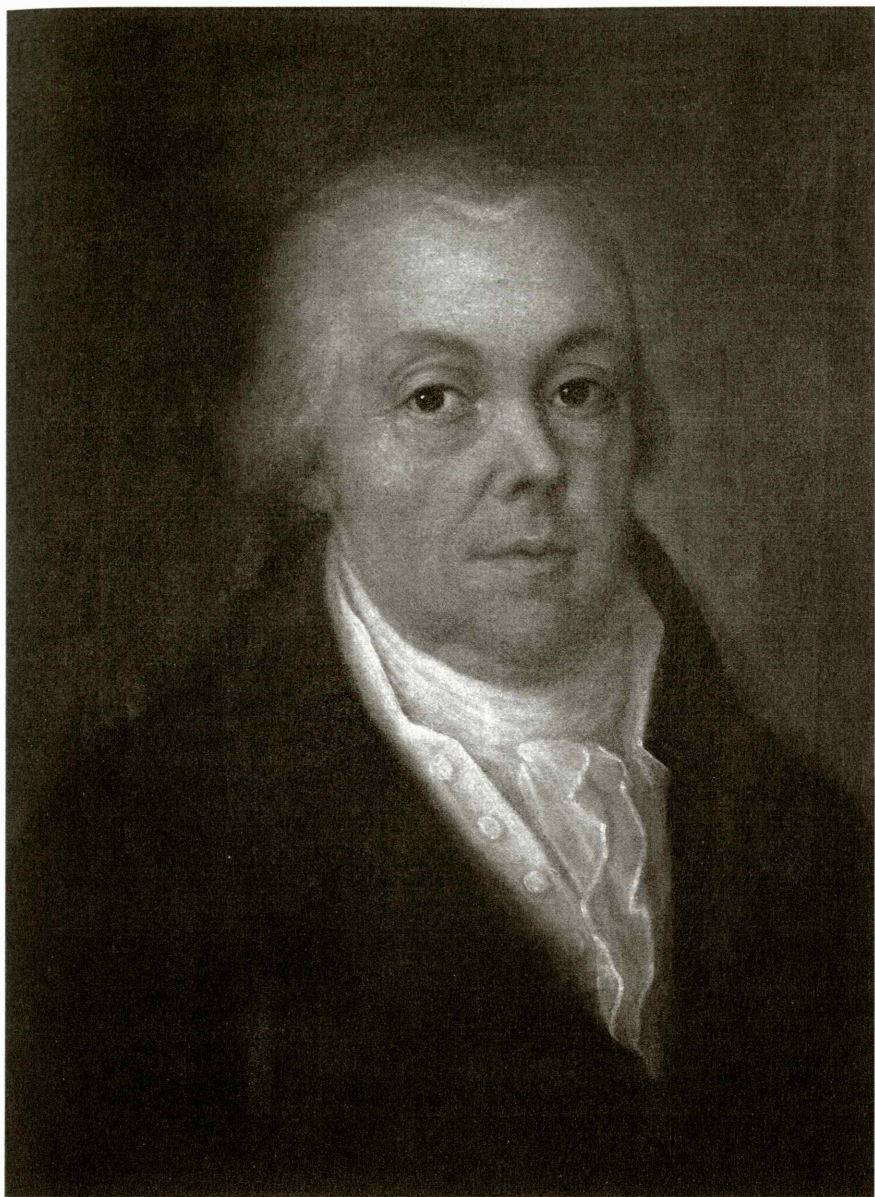
Ko je leta 1779 potoval po Evropi, kjer je preučeval sodobno trgovino in industrijo, je v Rimu doživel prvi napad protina, ki je nato neustavljivo napredoval. Leta 1782 se je podal na drugo daljše potovanje, ki ga je vodilo na Tirolsko, v Švico, na Nizozemsko, kjer se je zdravil, in v nemške dežele. Leta 1793 je zadnjič obiskal svoje gorenjske rudnike in fužine, nato pa so mu ohromele noge. Po letu 1797 skoraj ni več zapustil ljubljanske palače na Bregu. Bolezen je težko prenašal zlasti v vlažnem vremenu in pozimi. Tedaj je bil prisiljen več mesecev ležati v postelji ali sedeti v vozičku, ki ga je zasnoval sam, v najhujših trenutkih ni mogel pisati. Bolečine in neprijetnosti, povezane z boleznijo, je prenašal pogumno in stoično. V zrelih letih se je delno zaradi osebnih izkušenj (staranja in bolezni), delno zaradi zunanjih pretresov (francoske revolucije in napoleonskih vojn) vračal h krščanstvu in Katoliški cerkvi.

Kot osrednja osebnost razsvetljenstva na Kranjskem, posebej kot izvedenec v gospodarskih, naravoslovnih in jezikovnih vprašanjih, je užival velik ugled v habsburški monarhiji in zunaj nje. Cesar Franc I. mu je leta 1808 podelil naziv komanderja Leopoldovega reda, Napoleon pa leta 1813 naziv viteza Legije časti. Slovel je kot najbolj izobražen človek v Ljubljani, zato so njegovo hišo redno obiskovali člani habsburške cesarske hiše, med njimi

nadvojvoda Janez, plemiči in znanstveniki, ki so potovali čez Kranjsko. Zaradi priljudnega značaja in občutljivosti za javno blaginjo je bil priljubljen tudi med ljudmi nižjih slojev. Podpiral je Stanovsko gledališče v Ljubljani, posebej gostovanja italijanskih opernih skupin. Svoj vrt v Gradišču, t. i. Zoisovo alejo, je odprl javnosti. Leta 1816, ko je zaradi izjemno hladnega poletja grozila lakota, je dal iz Češke uvoziti trpežno tatarsko ajdo in jo razširiti na podeželju (rastline se je po dobrotniku prijelo ime cojzla). Umrli je 10. novembra leta 1819. Slavnostnega pogreba pri Sv. Krištofu pri Ljubljani, ki ga je vodil ljubljanski škof Avgustin Gruber, se je udeležila množica ljudi. Njegov nagrobnik je danes vzidan na dvorišču palače na Bregu, posmrtni ostanke pa so med obema vojnama prenesli v družinsko grobnico na Žalah.

Zois je do leta 1777 prevzel glavnino očetove dediščine, in sicer trgovsko družbo v Trstu s podružnico v Benetkah, mrežo rudnikov in fužin na Kranjskem in Koroškem, na primer v Bohinjski Bistrici, Slovenskem Javorniku in Mislinji, in več gospostev na Kranjskem, kot največje Brdo pri Kranju. Sprva ni bil naklonjen omejevanju stanovskih privilegijev. Svojim podložnikom na Brdu pri Kranju je skušal vsiliti novo ureditev tlake, kar je leta 1781 sprožilo upor. Do kmetov je bil nato bolj prizanesljiv, pod vtisom nasilja francoske revolucije pa je spoznal, da bo postopna družbena reforma nujna. Podoben odnos je imel do svojih delavcev. Kljub skrbi za primerne bivalne razmere in razvedrilo ni trpel izogibanja obveznostim, rad pa je nagrajeval vestnost upravnikov. Na posestvih in v industrijskih obratih je vpeljeval tehnične novosti in celo lastne izume (puhalnik za plavž), ki so jih preizkušali v njegovi prisotnosti.

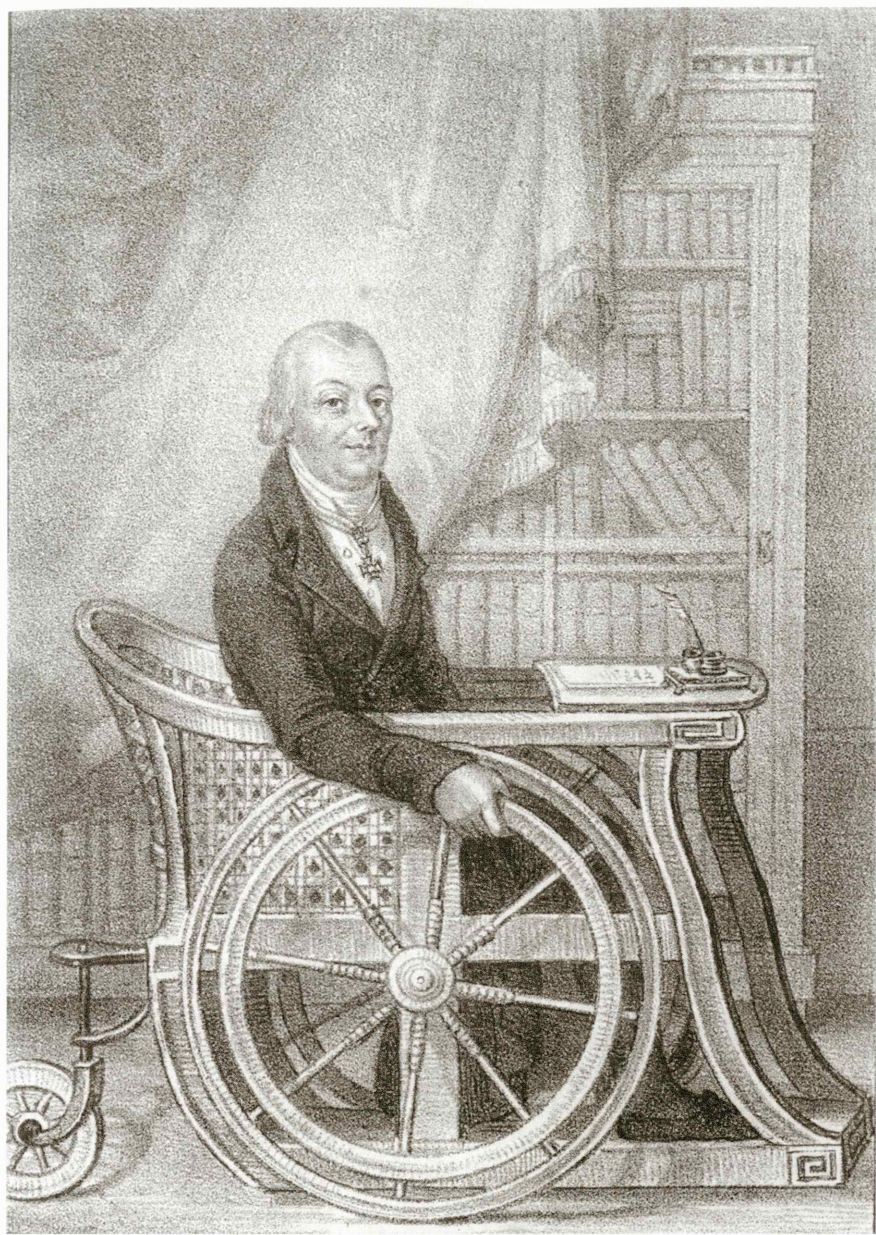
Kljub prizadevanjem za modernizacijo so začele Zoisove fužine poslovati z izgubo, krčilo se je tudi trgovanje: nahajališča železove rude na Kranjskem in Koroškem so se praznila, na evropski trg so prihajali cenejši in boljši švedski železarski izdelki, liberalizacija trgovine pod Jožefom II. pa ni zaščitila domače proizvodnje. Dobiček je prinašala fajančna delavnica v Ljubljani, za katero je Zois kupil rudnik glin v Selški dolini. Njegovo gospodarstvo so nato prizadeli kontribucija, davki in celinska zapora v obdobju francoske okupacije in Ilirskih provinc (1809–1813). Prisiljen je bil v najemanje posojil in odpuščanje delavcev. Leta 1817 je prodal fajančno delavnico in alejo, rudnike in fužine pa je vendarle ohranil in predal nečakoma Karlu Zoisu in Antonu Bonazzi.

Slika 1. Andrej Herrlein, Žiga Zois, 1809.
© NUK.

Z rudniki in fužinami je bilo povezano Zoisovo zanimanje za mineralogijo, geologijo in metalurgijo. Ukvarjal se je tudi z zoologijo in botaniko. Kljub velikemu znanju na teh področjih je zanesljivo objavil le en naravoslovni članek, in še tega anonimno – o človeški ribici v časopisni prilogi *Laibacher Wochenblatt* (1807). V lasti je imel izjemno zbirko mineralov in kamnin. Značilno za njegovo pragmatično naravo je bilo, da jih ni zbiral le iz zanimanja, ampak tudi zaradi gospodarskih interesov in finančnih koristi: z njimi je trgoval, jih podarjal, ko je želel pridobiti prejemnikovo naklonjenost, ter preučeval druge možnosti njihove uporabe. V nemirnih desetletjih med francosko revolucijo in dunajskim kongresom je bil eden pomembnejših posrednikov v menjavi mineralov med nemškimi in italijanskimi deželami. Leta 1804 je med primerki s Svinške planine odkril do tedaj neznan mineral, ki so ga naslednje leto v njegovo čast poimenovali zoisit. Leta 1778 je omogočil prvi vzpon na Triglav, ki ga je vodil Baltazar Hacquet. Leta 1795 je organiziral še dve odpravi, ki sta v Triglavskem pogorju zbirali vzorce apnenca in preučevali njegov izvor. Dopisoval si je z vodilnimi evropskimi geologi, mineralogi in zoologi, na primer Spallanzanijem, Bornom, Dolomieujem, Wernerjem in Schreibersom. Mnoge je oskrboval s primerki kamnin, mineralov in živali, tudi človeških ribic. Zaradi zaslug za naravoslovje je bil sprejet v več evropskih akademij, na primer v Gesellschaft naturforschender Freunde v Berlinu (1782).

Ob gospodarstvu in naravoslovju je Zois največ časa, truda in sredstev namenjal slovenskemu jeziku. Ta dejavnost je bila najbolj osebna, saj ni prinašala nobenih materialnih koristi, in najbolj nenavadna, saj je v takšnem obsegu ni razvil noben drug avstrijski plemič, kljub temu pa je najbolj zaznamovala slovensko zgodovino. V Zoisovi družini in hiši je zaradi očetovega izvora in poslov sprva prevladovala italijanščina, poleg nje sta bili prisotni še nemščina kot jezik višjih družbenih slojev in pomembnega dela kulture na Kranjskem in slovenščina kot jezik nižjih družbenih slojev. Slovensko je Zoisa naučila mati, kar je gotovo prispevalo k pripadnosti slovanstvu in slovenstvu, ki jo je pod vplivom Blaža Kumerdeja razvil v sedemdesetih letih 18. stoletja. Slovence je sprva označeval kot *Kranjce* in (notranjeavstrijske) *Slovane*, nazadnje kot *Karantance*, Trubarjevega izraza *Slovenci* pa ni posvojil. V skladu s svojo večjezičnostjo je – enako kot drugi izobraženci po tedanji Evropi – uporabljal več variant svojega imena, in sicer glede na okoliščine govora in pisanja. Iz časa njegovega življenja so poleg razumljivo najpogostejših nemških (*Sigmund* in

Slika 2. Joseph Lanzedel, Žiga Zois, 1820.
SAZU (© ZRC SAZU, foto: Luka Vidmar).

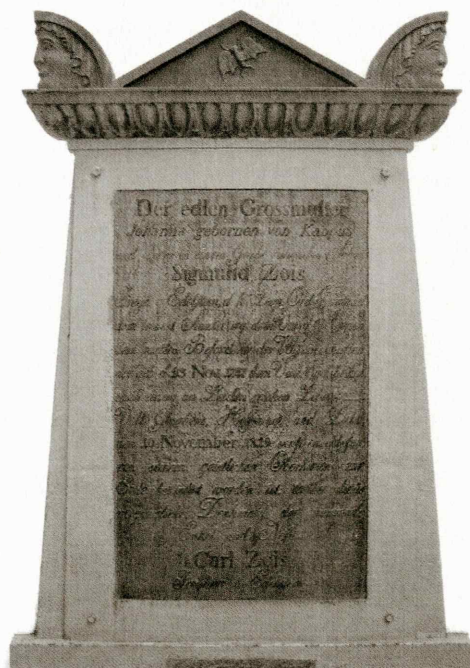
Sigismund) izpričane še italijanska (*Sigismondo*), latinska (*Sigismundus*), francoska (*Sigismond*) in slovenska varianta (*Žiga*). (Uporaba slovenske variante v današnjih besedilih ni torej prav nič manj utemeljena od uporabe drugih variant, v slovenskih besedilih pa je tudi najbolj smiselna.)

Tako kot v naravoslovju se Zois tudi v slovenski književnosti in slavistiki kljub nadarjenosti ni odločil za pot samostojnega avtorja. Vsa njegova literarna in jezikoslovna dela, na primer pesem »Efeška vdova« in zbirka slovenskih poimenovanj ptic *Aves terrestres Europaeae*, so ostala v rokopisih. Zois je raje izbral vlogo mecena in mentorja, v kateri se je posvečal pisanju svojih sodelavcev. V letih 1780–1819 je v svoji palači zbral najpomembnejše slovenske literate in jezikoslovce na Kranjskem (Zoisov krog), med njimi Blaža Kumerdeja, Jurija Japlja, Antona Tomaža Linharta, Valentina Vodnika, Jerneja Kopitarja, Jakoba Zupana, Matevža Ravnikarja in Franca Metelka. Če je bilo treba, jim je pomagal finančno in pri poklicnem napredovanju, Kopitarju, na primer, pri študiju prava in zaposlitvi v Dvorni knjižnici na Dunaju. Skupaj z njimi je uresničeval prerod (»Regeneration«) slovenskega jezika, ki je potekal v pripravljanju nove slovnice, slovarja, črkopisa in zgodovine ter v pisanju jezikovno čistih in vsebinsko koristnih del tako za ljudstvo kot za izobražence. Središčni prostor njihovega delovanja je bila Zoisova knjižnica, v kateri je bilo odlično zastopano naravoslovje, predvsem mineralogija, geologija, botanika in zoologija, dobro so bili predstavljeni tudi zgodovina, jezikoslovje in geografija, posebej pa je bila urejena zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig in rokopisov.

Zois je kot vodja slovenskega preroda na Kranjskem (in s tem vodja slovenskega kulturnega nacionalizma) spremljal Japljevo, Kumerdejevo in Vodnikovo slovaropisno in slovničarsko delo, ki sicer z izjemo Vodnikovega učbenika *Pismenost ali Gramatika za prve šole* (1811) ni bilo natisnjeno. Linharta je preusmeril iz nemške v slovensko dramatiko, omogočil uprizoritev *Županove Micke* (1789) in finančno podprl drugo knjigo dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (1791). Vodnika je vzgojil v vodilnega slovenskega pesnika, ga nagovoril k pisanju *Velike pratike* (1795–1797) in najbrž prispeval k izdaji zbirke *Pesme za pokušino* (1806). Kopitarju je naročil slovensko priredbo Kotzebuejeve igre *Der Hahnschlag*, ki jo je dal uprizoriti leta 1803, v letih 1808–1809 pa je usklajeval dokončanje, tiskanje in razpošiljanje slovnice *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*.

Zois je sicer spremljal slovenske preroditelje na Štajerskem in Koroškem, vendar jih ni skušal vključiti v svoj krog ali povezati s Kranjsko, kar je prepuščal Kopitarju. Bolj ga je zanimalo povezovanje evropskih slavistov. V obdobju Ilirskih provinc je s Kopitarjem vzpostavil prvo transnacionalno slavistično zvezo s centroma v Ljubljani in na Dunaju, katere člani so bili Josef Valentin Zlobický, Josef Dobrovský, Józef Maksymilian Ossoliński, Francesco Maria Appendini, Maksimilijan Vrhovac, Pavle Solarić in Vuk Stefanović Karadžić. Korespondenčna mreža, po kateri je potekala izmenjava novih podatkov in publikacij, je prispevala h koordiniranemu razvoju slovanskih kulturnih nacionalizmov.

Zois je svojo družbeno moč – tako kot za lastno gospodarstvo in splošno blaginjo – zastavil tudi za slovenski jezik. Leta 1810 je generalnemu guvernerju Marmontu odsvetoval uvedbo štokavščine (t. i. ilirščine) kot krovnega slovanskega jezika v šolstvu Ilirskih provinc. Francoske oblasti so tako v osnovnih (in sprva tudi nižjih srednjih) šolah slovenskega dela Ilir-

Slika 3. Nagrobnik Ivane in Žige Zoisa, 1819, dvorišče Zoisove palače v Ljubljani.

© ZRC SAZU (foto: Luka Vidmar).

skih provinc uvedle slovenski učni jezik in učbenike. Zois si je po odhodu Francozov prizadeval za ohranitev ilirske državnosti, v kateri je prepoznal primeren politični okvir za Slovence in druge južne Slované. Leta 1816 je pri avstrijskem zunanjem ministru Metternichu zagovarjal ustanovitev Ilirskega kraljestva kot južnoslovanske državne enote Avstrijskega cesarstva, ki bi imela prestolnico v Ljubljani in dvorno pisarno na Dunaju. Čeprav kraljestvo ni izpolnilo njegovih pričakovanj, je Zois uspešno vplival na avstrijsko jezikovno politiko v ljubljanskem guberniju: med drugim je podprl ustanovitev katedre za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in širitev šol s slovenskim učnim jezikom na podeželju Kranjske.

Naša monografija se vrača k Zoisu kot osrednji osebnosti zadnjih dveh desetletij 18. in prvih dveh desetletij 19. stoletja na Slovenskem. Njen namen ni, da pregledno zajame vse razsežnosti Zoisovega življenja in dela, ampak da predstavi zadnje raziskave na tem področju in tako spodbudi nove, saj viri še zdaleč niso izčrpani. Razprave obravnavajo Zoisovo razsvetljenstvo, pesništvo in jezikoslovje, prizadevanja za slovenski jezik v Ilirskih provincah in habsburški monarhiji, ukvarjanje z geologijo, zbiranje knjig, urejanje palače na Bregu in vrtov v Ljubljani in na Brdu pri Kranju, ohranjenost materialno dediščino, prav tako pa glasbeno ustvarjalnost, kulturno mecenstvo in fužinarsko dejavnost družine Zois. Študije potrjujejo, da so prizadevanja Žige Zoisa trajno prispevala k razvoju znanosti in umetnosti na Kranjskem ter bistveno pospešila razvoj Slovencev v moderen evropski narod.

Slika 4. Nagrobnik družine Zois, 1844, Žale v Ljubljani.
© ZRC SAZU (foto: Luka Vidmar).

